

JOSÉ MARÍA BENGOA LECANDA

L'EXILI D'UN METGE BASC

per Joan Lloret Pastor

EL 1938, DOS ANYS DESPRÉS D'OBTENIR LA SEUA LLICENCIATURA EN MEDICINA, JOSÉ MARÍA BENGOA LECANDA (BILBAO, 1913) ES VA EXILIAR A VENEÇUELA FUGINT DE LA GUERRA CIVIL. ALLÍ VA SER NOMENAT METGE DEL POBLE RURAL DE SANARE, ON VA INICIAR LA SEUA INTENSA I FECUNDA TRAJEKTÒRIA EN LA LLUITA CONTRA LA DESNUTRICIÓ I LA FAM. CONSIDERAT UN EXPERT INTERNACIONAL EN NUTRICIÓ, EL DOCTOR BENGOA VA COL·LABORAR AMB EL MINISTERI DE SANITAT I ASSISTÈNCIA SOCIAL VENEÇOLÀ I, MÉS TARD, AMB L'ORGANITZACIÓ MUNDIAL DE LA SALUT (OMS), DES D'ON VA IMPULSAR ACTIVITATS DE NUTRICIÓ EN COMUNITATS, PRINCIPALMENT RURALS, DE PAÏSOS EN DESENVOLUPAMENT ON ES CONCENTRAVEN ELS PROBLEMES DE NUTRICIÓ GREU. NO VA TORNAR A ESPANYA FINS A LA DÈCADA DELS VUITANTA, AMB ELS INICIS DE LA DEMOCRÀCIA, PER PARTICIPAR COM ASSESSOR DE LA CONSELLERIA DE SANITAT DEL QUE SERIA EL PRIMER GOVERN BASC DES DE LA GUERRA CIVIL.

«EL PERÍODE A SANARE CONSTITUEIX L'ÈPOCA MÉS
ESPECÍFICA DEL MEU EXILI»

CIÈNCIA I EXILI

MONOGRÀFIC

No hem volgut deixar passar l'oportunitat, ara que s'acompleixen els setanta anys de la desfeta de la Segona República i el posterior exili de molts dels científics i intel·lectuals, de poder entrevistar un metge basc que va haver d'eixir forçadament de la seua terra i que va arribar a un país d'acollida on va participar de manera intensa i dedicada a combatre un problema sanitari social com era la fam. Ja ubicat al seu País Basc, el doctor José María Bengoa ens va concedir molt amablement aquesta entrevista on reviu de manera molt directa i emocional els seus inicis d'estudiant a Valladolid i sobretot la seua experiència com a metge a Sanare, experiència que li va proporcionar un profund coneixement de la desnutrició infantil i va significar l'inici d'un camí que el va portar per tot el món.

Abans de passar a parlar de l'exili pròpiament, ens interessaria que relatara els anys formatius durant la Segona República i l'època difícil de la Guerra Civil.

La meua formació en els anys de la preguerra van ser els estudis de medicina a la Universitat de Valladolid. Estudiant tercer de medicina vaig caure malalt amb una tuberculosi pulmonar l'any 1933. Els metges que em van tractar van indicar la conveniència d'anar a un sanatori i per això vaig estar intern al Sanatori de la Fuenfría, a Cercedilla (Madrid). Vaig concloure la carrera de medicina al juny de 1936, és a dir, uns dies abans de l'alçament militar. De tornada a Bilbao, vaig intervenir activament en la Sanitat Militar de l'Exèrcit Basc. El 1938, mon pare i la meua germana ja s'havien exiliat a França. En aquella època, va passar per Anglet un parent jesuïta, el pare Manuel Aguirre, que va fer les gestions perquè me n'anara a Veneçuela.

Com recorda la seua arribada a Veneçuela?

Vaig ser el primer exiliat basc a arribar a aquest país. Prompte em van designar metge rural a Sanare, prop de Barquisimeto. Encara que aquest període tan sols va durar tres anys, constitueix per a mi l'època més específica del meu exili. A Sanare, el 1938, se sentia el naixement d'un nou temps de llibertats civils. Com en tots els pobles de província, l'expressió urbana es componia d'una església, una plaça, un campanar, una alcaldia, una escoleta, uns carrers empedrats i una comunitat d'éssers per als quals el temps pareixia haver-se detingut en la

plàcida quietud de la serralada i en el seu paisatge lliure com el vent.

Què va representar per a vostè la seua experiència vital i professional en el món rural veneçolà?

El silenci era quasi total. No hi havia llum elèctrica. El centre de Sanare tenia de 2.000 a 3.000 habitants, amb més de 50 masos dispersos pel camp, alguns a una distància considerable. Als matins, treballava en el dispensari, on sempre hi havia de 30 a 40 malalts. Vaig haver d'establir prioritats. A les vesprades, visitava els malalts dels masos que no podien venir al dispensari. Quan el viatge presumia que seria llarg, portava vacunes i cures Delco per atendre els parts, i em reunia amb les comares empíriques de cada mas. De vegades parlava amb els curanderos, que sempre van atendre les meues instruccions. Per la meua part, els deixava fer els seus propis ritus sanadors. Sempre vaig pensar que era millor morir per equivocació que per abandó.

Segons el que em va explicant sobre l'atenció a tota la població dispersa en masos, presentava unes dificultats extremes, sobretot per les condicions de transport.

La carretera a Barquisimeto en aquella època seca era semitransitable, amb grans precipicis als costats i ponts apuntalats amb troncs d'arbres. Viatjar era realment una odissea, la ruta era apropiada per a malabaristes de circ. Cada dos mesos estava obligat a realitzar aquell recorregut. En època de pluja, però, el camí es feia intransitable, i Sanare es convertia en un poble aïllat. Les pluges torrencials eren freqüents.

En quin moment entra en contacte amb el problema de la desnutrició en la zona?

En un dels meus desplaçaments vaig observar en un cantó un xiquet de dos o tres anys, amb la mirada trista, la cara i el cos inflats i la pell en mosaic, com si es tractara d'una cremada rogenca. Aquell quadre em va sorprendre i vaig demanar a sa mare que me'l portara al dispensari. Un dia, al final de la consulta, va aparèixer el xiquet amb sa mare. Aquell quadre clínic no apareixia en els textos de medicina tropical. Vaig preguntar als infermers practicants que m'ajudaven en el dispensari i em van dir que la gent pensava que era degut als paràsits intestinals. En la primera cosa que vaig pensar,

**«ATENÍEM ELS XIQUETS
MALALTS, QUE ES
RECUPERAVEN EN TRES
O QUATRE MESOS, OFERÍEM
EDUCACIÓ ALIMENTÀRIA
APROPIADA A LES MARES.
AIXÍ VA NÀIXER EL PRIMER
CENTRE DE RECUPERACIÓ
NUTRICIONAL»**

a causa de les lesions de la pell, va ser en la pel·lagra infantil. No obstant això, els edemes eren massa intensos. Vaig prendre la decisió de preparar un viatge a Barquisimeto, capital de l'estat Lara, i vaig portar amb mi dos dels xiquets malalts. El director de l'Hospital de Xiquets era un conegut pediatre, el doctor Agustín Zubillaga, que em va demanar que deixara els dos xiquets a l'hospital, ja que la gravetat exigia un tractament prolongat, de dos a tres mesos. Vaig tornar a Sanare i vaig continuar enviant els casos greus a l'Hospital de Barquisimeto.

Com a conseqüència de les males condicions de comunicació i de no poder remetre els seus petits pacients desnodrits a l'hospital de xiquets de referència, va decidir atendre'ls al seu dispensari de Sanare. Com ho va aconseguir?

En els recorreguts a cavall que feia per les masades vaig anar identificant nous casos. El problema va acabar convertint-se en una obsessió per a mi. A causa de les pluges, la carretera es va anar fent intransitable, raó per la qual no vaig poder continuar enviant a Barquisimeto els nens desnodrits que presentaven més gravetat. El dispensari de Sanare disposava d'un pati interior prou gran, i vaig pensar que, seguint les instruccions del doctor Zubillaga, podíem eixir del pas i atendre aquells pobres malalts. Instal·làrem al pati uns matalafets perquè els xiquets desnodrits hi romangueren entre vuit i deu hores i d'aquesta manera pogueren rebre l'alimentació requerida. Les mares col·laboraven en la feina. Va haver-hi temporades en què el pati va arribar a tenir entre deu i dotze xiquets. Els malalts es recuperaven en tres o quatre mesos i les mares rebien l'educació alimentària apropiada. Així va nàixer el primer Centre de Recuperació Nutricional. Un dia en què el pare Quintana va venir a visitar el Centre, em va preguntar quan donava d'alta als xiquets. «Quan somriuen, pare, quan somriuen», li vaig contestar.

Com recorda el seu exili a Sanare?

A Sanare vivia de sorpresa en sorpresa. La gent amb què conversava, tant al dispensari com al carrer, era summa-ment amable, amb una senzillesa en les formes commovedora. Pocs tenien més de quatre anys d'educació primària, però la seua conversació sobre temes històrics ve-

© Arxiu família Bengoa

«UN DIA EN QUÈ EL PARE QUINTANA VA VENIR A VISITAR EL CENTRE, EM VA PREGUNTAR QUAN DONAVA D'ALTA ALS XIQUETS. «QUAN SOMRIUEN, PARE, QUAN SOMRIUEN», LI VAIG CONTESTAR»

tenien a veure amb el que jo havia après a la Universitat de Valladolid i a l'Hospital de Basurto, a Bilbao. La patologia tropical que dominava a Sanare era molt visible, dramàticament agressiva, però de difícil diagnòstic, tenint en compte la meua escassa experiència clínica sobre els processos dominants i l'absència d'un laboratori. La disponibilitat de medicaments específics a Sanare era, a més, molt limitada. Els antibiòtics no havien aparegut encara. Com podia abordar, doncs, el problema dels xiquets de dos o tres anys afectats de kwashiorkor, que acudien amb els seus edemes, amb la pell enrogida, com cremada, amb un fetge immens, i amb una mirada d'infinita tristesa?

Després de la seua intensa experiència en contacte directe amb xiquets desnodrits, va analitzar quines causes originaven el problema? Era possible resoldre'l?

El que més em preocupava eren les condicions de vida: l'habitatge tan míser, els baixos salaris, la falta de sanejament, l'escassa formació escolar i sobretot l'alimentació deficient i, per tant, la desnutrició de la població. La idea central se m'anava aclarint. Una gran part dels problemes sanitaris que afectaven la població de Sanare estaven associats a greus problemes socials. Vaig començar a preparar una enquesta per quantificar els problemes i així motivar les autoritats responsables de la política social i sanitària. Es van distribuir 500 formularis, la meitat en el nucli urbà i l'altra meitat en els llogarets rurals dispersos. Al cap de pocs mesos, l'enquesta esta-

neçolans era tan àmplia i subtil que ben bé podia correspondre a persones amb un nivell educatiu superior. La consciència de ser una comunitat aïllada del món ens exigia una entesa obligada sobre la vida quotidiana, plena d'amargors i tristeses a vegades, però sempre amb un sentiment de solidaritat i cooperació. Les festes i les manifestacions folklòriques formaven part de la vida quotidiana de Sanare, que transcorria lenta, en una letargia tèbia i feliç.

Tot el que havia après a Espanya li va servir per a enfocar d'alguna manera la seua activitat en terres veneçolanes?

Des del primer dia que em vaig establir al dispensari mèdic, una petita habitació de dos per tres metres, em vaig adonar que les queixes dels malalts que venien a veure'm poc

UNA INTENSA I PROLÍFICA TRAJECTÒRIA

El 2004 el doctor José María Bengoa Lecanda era investit com a doctor *honoris causa* per la Universitat d'Alacant¹, l'últim dels nombrosos reconeixements que ha rebut el doctor per la seua lluita contra la desnutrició. En aquest sentit, l'any 2000 va nàixer la Fundació José María Bengoa per a l'alimentació i nutrició, creada per investigadors i científics veneçolans.

L'experiència adquirida a Sanare li va servir per col·laborar en l'organització d'activitats sobre nutrició a nivell nacional al territori veneçolà, i també en la publicació d'un treball sobre la medicina social en el medi rural de Veneçuela. També dins d'aquest país va estudiar els aspectes nutricionals dels barris marginals de la capital, Caracas, plasmats en el treball *El Guarataro*. A més del vessant nutricional, va participar en la lluita i atenció de la problemàtica de catàstrofes i epidèmies com la sequera en els territoris indígenes de la Goajira, les inundacions en la planura veneçolana o l'epidèmia de febre tifoide a Irapa. Per aquesta època va editar treballs diversos, entre els quals esmentem *Alimentación de las clases obreras y media de Caracas* o *Dietas normales*, a més de participar en la fundació de l'Escola de Nutrició i Dietètica o la revista *Archivos Venezolanos de Nutrición*.

Fora d'aquest país, i dins d'una trajectòria més internacional, fou convocat per l'Organització Mundial de la Salut (OMS), prèvia sol·licitud al Ministeri de Sanitat veneçolà, a traslladar-se a Ginebra per tal de posar en marxa actuacions en el camp de la nutrició en salut pública a escala mundial. Al respecte, i dins d'un curs sobre nutrició organitzat per la FAO (Organització de les Nacions Unides per a l'Agricultura i l'Alimentació), va impartir docència sobre nutrició en salut pública a metges francesos a Marsella el 1956. La seua trajectòria itinerant el va portar a visitar i col·laborar amb països asiàtics, afri-

© Arxiu família Bengoa

Un dels nens tractats pel doctor José María Bengoa; a l'esquerra, abans de començar el tractament i a la dreta, una vegada recuperat.

«L'EXPERIÈNCIA ADQUIRIDA
A SANARE LI VA SERVIR
PER COL·LABORAR
EN L'ORGANITZACIÓ
D'ACTIVITATS SOBRE
NUTRICIÓ A ESCALA
NACIONAL A VENEÇUELA
I TAMBÉ A ESCALA
INTERNACIONAL,
A L'OMS O LA FAO»

cans i de l'Orient Mitjà, a més dels de la mateixa Amèrica Llatina, on va estudiar i impulsar una major sensibilització sobre el problema de la fam.

Anys després va treballar als Estats Units per passar posteriorment altra vegada a Ginebra com a cap del Departament de Nutrició, càrrec en què va romandre fins el 1974. Prèviament a l'eixida de l'OMS encara va publicar un llibre en col·laboració amb el professor Beaton de Toronto titulat *Nutrition in Preventive Medicine*.

En la dècada dels setanta va tornar a Veneçuela, on va participar en el Consell Veneçolà d'Investigacions Científiques i fou nomenat professor del Curs de mestratge de planificació alimentària i nutricional de la Universitat Central veneçolana. A més va ser professor visitant a Boston.

Per últim, i ja en l'etapa democràtica espanyola, fou convidat pel *lehendakari* Carlos Garaikoetxea a participar en l'assessorament a la Conselleria de Sanitat del primer govern basc des de la Guerra civil, que havia estat recentment establert. Entre 1979 i 1983 va realitzar-hi una activitat intensa que va simultaniejar amb estades a Veneçuela, on, en finalitzar aquesta època, es va fer càrrec d'una fundació a Caracas dedicada a combatre la fam.

J. Ll. P.

¹ José María Bengoa. *La trayectoria de un compromiso*. Laudatio pronunciada pel senyor D. Josep Bernabeu Mestre amb motiu de la investidura com a doctor *honoris causa* per la Universitat d'Alacant del senyor D. José María Bengoa Lecanda. *Tras la ruta del hambre*. Discurs pronunciat pel Sr. José María Bengoa Lecanda amb motiu de la seua investidura com a doctor *honoris causa* per la Universitat d'Alacant. Alacant, gener de 2004.

© Arxiu família Bengoa

El doctor José María Bengoa, a cavall, en un dels desplaçaments que realitzava pels llogarets dispersos de Sanare.

**«UN DIA VAIG VEURE UN XIQUET MENUT,
AMB LA MIRADA TRISTA, LA CARA
I EL COS INFLATS I LA PELL EN MOSAIC.
AQUELL QUADRE EM VA CORPRENDRE»**

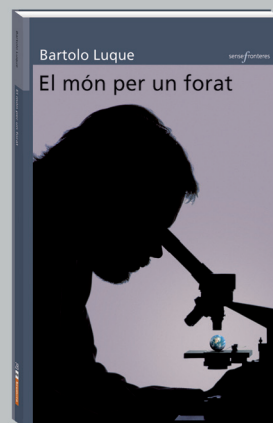
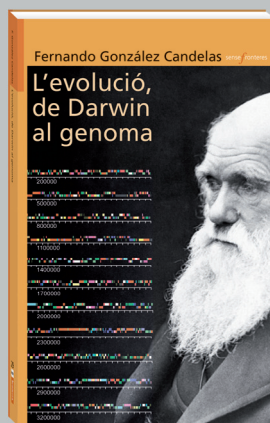
va ja quasi finalitzada. Quatre problemes dominaven l'escena: alimentació deficient i, com a conseqüència, desnutrició crònica amb casos esporàdics greus; un habitatge pobre, de fang, canya i palma, amb pis de terra; salaris molt baixos i un nivell educatiu molt elemental. Aquests quatre factors incidien en les malalties predominants: la parasitosi, la mortalitat infantil i preescolar, la tuberculosi i la gastroenteritis.

Per a finalitzar, es va editar algun treball sobre tota la seua experiència sanitària en aquesta regió?

Els resultats del treball van quedar plasmats en un llibre publicat el 1940, en la *Revista de Sanidad y Asistencia Social*, amb el títol de *Medicina Social en el Medio Rural Venezolano*. Aquell llibre em va obrir molts camins en la meua vida futura, ja que pràcticament tot el meu exili va estar centrat en aquella experiència en les Nacions Unides a Ginebra. ☺

Joan Lloret Pastor. Pediatre i professor del Departament de la Història de la Ciència i Documentació, Universitat de València.

sense *f*ronteres

PUV PUBLICACIONS
UNIVERSITAT DE VALÈNCIA
www.bromera.com
edicions
bromera

CIÈNCIA I EXILI
MONOGRÀFIC

